

TEKKE VE DERVİŞLİK

Prof. Dr. Klaus KREISER *

Çeviren: Nurettin GEMİCİ

1925 yılında tekkelerin (Arapça **tekiye** modern Türkçe okunuşu **tekke** ve yine zaviye ve buna benzer bir başka kelime **hankâh**) Türkiye Cumhuriyeti'nde kanun kuvvetiyle yasaklanmasıyla tasavvufî tarikatlar (tarîka, çoğul olarak turuk, tarâik, tarikat) en azından görünüşte faaliyetlerine ara vermişlerdir. Bu yasaklamaya rağmen laikliği benimsemiş Türkiye, tasavvufî tarikatların Kültürel mirasını kabullenmiştir. Edebiyatla uğraşan ilim adamları Anadolu tekke edebiyatına ait şiirlere zihin yoruyorlar, Mevlevihaneler klasik Osmanlı sanat musikisinin merkezi olarak yeniden keşfediliyor, sanat tarihçileri ve etnograflar tarikatlardan miras kalan tekkelerin mimarisini ve oradaki elbise ve benzeri malzemelerin envanterini (dökümünü) araştırıyorlar. Günümüzde dervişlikle ilgili olan çalışmalar sosyal ve ekonomik bir gösterge olarak ön plana çıkmak-

* Bu çalışma Prof. Dr. Klaus Kreiser'in "Die Tekke und das Derwischwesen", (**Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit**), Ed. Frankfurt El Sanatları Müzesi, Recklinghausen: Bongers, 1985, 87-91) isimli makalesinin çevirisidir.

Prof. Dr. Klaus Kreiser (1945): Alman asıllı tarihçi, Türkolog ve doğubilimci. Köln-Münih şehirlerinde yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi'nde doktora eğitimini meşhur doğubilimci ve Türkolog Prof. Hans Joachim Kissling'in yanında tamamladı. Aynı Üniversite'de 1976 yılına kadar öğretim görevlisi olarak çalıştıktan sonra 1976-1980 yılları arasında İstanbul Alman Arkeoloji enstitüsünde görev aldı. 1980 yılından emekli olduğu 2004 yılına kadar Bamberg Otto- Friedrich Üniversitesi'nde bölüm başkanlığı görevini yürüttü. Emeklilikten sonra bu sefer emekliliğinde yerleştiği yere en yakın şehir olan Bonn Ren Friedrich Wilhelm Üniversitesi'nde (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität) derslerine devam etmektedir. Yayımlanmış kitapları yanı sıra Osmanlı tarihi, Türkiye, tasavvuf, eğitim ve düşünce ve kültür tarihimize ilgili önemli makaleleri vardır. Eserlerinden bazıları:

İstanbul und das Osmanische Reich. Derwischwesen, Baugeschichte, Inschriftenkunde. İstanbul,1995 (İstanbul ve Osmanlı devleti. Dervişlik, Mimari tarihi, Kitabeler.) İstanbul, ein historisch-literatischer Stadtführer. München 2001. (İstanbul, tarihî ve edebî şehir rehberi.) Der Osmanische Staat 1300-1922, München2001. (Osmanlı Devleti 1300-1922, Münih, 2001. Bunun dışında onlarca kitap ve yüzlerce denilebilecek her biri birbirinden değerli araştırma ürünü olan ilmî makaleleri bulunmaktadır.

tadır.

Tasavvufî tarikatlar dışarıda bırakılarak yapılacak Osmanlı-Türk kültürüyle ilgili bir tartışma gerçekten ruhban hayatının dikkate alınmadığı bir ortaçağ Avrupa'sı veya Bizans dünyasının bir görüntüsü gibi kuşku götürür bir hal arz eder.

Müslüman ve Hıristiyan toplulukları arasında yapılan karşılaştırmalarda elbette bundan kaçınmak zorunluluğu vardır. Bir derviş asla bir rahip değil, bir tarikat asla bir sekt (Avrupa'da Hıristiyan karşıtı veya Hıristiyanlığa zıt fikirler taşıyan aykırı mezhep anlayışına sahip bir dinî organizasyon biçimi veya bir tür tarikat birliği) değildir ve bir tekke tamamen farklı bir şey olup asla bir manastır değildir. Günümüz araştırmacıları tarafından da çekilen bu müşkülât kullanılan Avrupa'daki okuyucular için belli bir kavram üzerinde uzlaşmayı gerekli kılmaktadır. Osmanlılarda **Derviş** (Farsça) ve buna benzer **Fakîr** (Arapça çoğulu fukarâ) kelimeleriyle ifade edilenler, yaklaşık olarak 15. yüzyıl raddelelerinde Georgies de Hungaria "Münih ruhani tarikatları"¹ adıyla ve 16. yüzyılda yaşayan Luigi Bassano tarafından "İnziva merkezleri"² veya Robert de Dreux tarafından basit şekilde dinle alakalı (dinî) olarak kitaplarında tercüme edildi. Şayet manastır başrahibi, piskopos veya müdür gibi kelimelerle bunlardan karşılıklar verilirse Avrupalılar için, tarikatlardaki hiyerarşi anlayışı daha da anlaşılmalıdır.

Seyyahların her bir tarikatla ilgili olarak verdikleri sayı ve isimlendirmeler iddiaları isabetli gerçeğe örtüşmemektedir. (öyle ki Nicolas de Nicolay'dan pek çok kere alıntılanmıştır. Mesela "Şu dört tarikat; Kemaliler, Kalenderîler, Dervişler, Torlaklar İslam dışı sapkın tarikatlar olarak isimlendirilmiştir."³

1 "Sect der geistlichen Münich". Bu terimi kullanan Georgius de Hungaria'nın, "Türklerin hayat sürme şekilleri adetleri ve hilekarlıkları üzerine ilmi bir tetkik" diye tercüme edebileceğimiz "Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum De moribus, conditionibus et nequitia Turcorum **Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken**", Georgius de Hungaria. Hrsg., übers. und eingeleitet von Reinhard Klockow Nach der Erstausg. von 1481, Köln, 1993 adlı kitabında derviş veya fakir diye isimlendirilen kişileri ilk olarak Münih ruhanî tarikatlarına mensup kişiler olarak adlandırmıştır.

2 Monacho Eremita." Kelimesi Luigi Bassano tarafından yazılan "Costumi et i modi particolari della vita de' Turchi, Rist. dell' ed. orig. (Roma, 1545)" ve Franz babinger tarafından yayımlanmıştır. Monaco di Baviera, 1963

3 Eserin adı "Voyage en Turquie et en Grèce -du R. P. Robert de Dreux, Paris, 1925". Kitaba alıntılanan cümle'nin aslı "Ces quatre ordres de faulse Religion Mahometique, sont en leur langue appelez Geomailer, Calender, Dervis & Torlaquis. Çevirenin notu: Burada aslında Torlak Kemal olarak bilinen ve İslam dışılıkla batnîlikle suçlanan gurubun ismi iki kere farklı tarikat gibi verilmesi başta olmak üzere ayrıca bütün dervişler, onların bir alt gurubu olan Kalenderîler; dindışı sapkın eski bir deyimle fırka-i dâlle olarak isimlendirilmiştir.

İlk olarak Mouradgea de Ohsons'un "Osmanlı teşkilatlanma şekillerine ait eser (Osmanlı imparatorluğunun genel görünümü) abidevî yapıtında buna dair sika ifadeleri bulmak mümkündür.⁴

En önde bir evliyanın silsilesine bağılı olarak gelen bir öğretici (pir, şeyh, mürşit) bulunur. Fakat silsileye göre kendisine bağılı olduğuna inanılan bu evliyanın illâ bu tarikatın tarihî kurucusu olması gerekmemektedir. Silsile-i merâtibe anlayışına göre en son halka Hz. Muhammed de sonlanır.

Evliyaların kerametlerinin anlatıldığı büyük hacimli Vilâyet-namelerde halk diline yakın bir dil kullanılmaktadır.

Bütün tarikatlarda düzenli olarak bir araya gelme, çoğunlukla haftada bir, tekkede olmaktadır.

Burada zikir Mevla'ya bir yakarış olarak çeşitli dualarla "Zikr" (bu kelime Arapça'da hatırlamak) anlamındadır. Kuran'da Kehf suresinde 14. ayette "Unuttuğunda Rabbini hatırla", Ahzab suresinde 41-44 ayetlerde⁵ "Rabbini hatırla ve onu sabah akşam tesbih et" şeklinde tezahür etmektedir

Bazı tarikatlarda çok farklı ayin şekilleri gelişmiştir. Bazı tarikatlar kendilerine has zikri (hafî veya cehrî) itina gösterirken diğerleri toplu halde zikretmeyi varsaya gelmişlerdir.

Özellikle Mevlevilikte musiki eşliğinde dönerek semâ şeklinde yapılan (Seyahatnamelerdeki Semâ eden Mevleviler Katalog no: I/10) ve kesici aletlerin kullanıldığı ve zikir esnasında müritlerin kendilerini kılıçlarla, şişlerle vb. şeylerle yaraladığı halde kan kaybedilmeyen Rufâi zikirleri etkileyici olmaktadır.(Cehri zikreden dervişler) Halvetîlerde bu dini törenler (âyinler) ve onlara bağılı pek çok tekkelerde 3 günden 40 güne kadar (Erbaîn: 40 gün) değişik periyotlarla süregelen tam anlamıyla halvet (inzivâ çekilme) gibi usullerle tamamlamaktadır.

Osmanlı yeniçağında en önde gelen tarikatlar Sünni teâmüllerine uygun olanlardır. Bütün bu mukaddes külte bağılılığa rağmen gelenek dışı başka dindarlıklar da vardır. Sünni İslam anlayışı dışında en büyük bir cemaat olarak yalnızca Bektaşiler bulunmaktadır. Onlar (Bektaşiler) peygamberin damadı Ali bin Ebî Talip'in tanrısal niteliğini bir dogma olarak övmektedirler. Ve bazen bir tarikattan başka bir sekti (batı dünyasında rastlanılan dini amaçlarla oluşturu-

4 Tableau de general de l'empire othoman, Paris 1788-1824.

5 Batıdaki Kuran ayetleri verilirken surenin sıra numarası ve ardından ayete yer verilmektedir. Biz burada surelerin adını vermeyi daha anlaşılır bulduk. Metinde sehven 30. sure olarak belirtilmesine karşın bu ayet 33. sure'de geçmektedir.

rumuş bir nevi tarikat.) andırmaktadır.

Osmanlı devrinde özellikle 16. yüzyılın ortasından itibaren derviş topluluklarının teşkilatlarında biçimsel derecelendirmeler çoğaldı. Aslında Selçukluların geç döneminde tarikat benzeri bir guruplaşma oluşumu çoktan başlamıştı. Müritlik dışında tasavvuf yoluna başvurma (Tarîka'nın anlamı tercüme denilecek olursa "Yol" anlamına gelir) sürekli olarak daha az düşünüldü. Aynı zamanda Osmanlı devletinin murâkabesinde tarikatlar daha da genişleyip yayıldı. Şeyhlik makamı için icazetname şartı getirildi. (Bir tekkede görev yapabilmesi için verilen şeyhlik icazetnamesini gösteren Katalog No: I/12) Serkeşlik yapan dervişler sürgüne gönderildi, tekkeleri kapatıldı veya medreseye dönüştürüldü. Şehirlerde bulunan tekke mensuplarının maddi bakımdan bağımsız, ve devletten (saray) ve rütbe ve makam sahibi kimselerden almış oldukları ödemekle yükümlü oldukları vergi ve harçlara dair muafiyetleri artmaktadır. Çünkü bu şekilde muafiyetlerin çoğalmasıyla vakıfların asıl kaynakları da (tersine) sürekli eksilmektedir. Buna karşılık Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde dervişlere ait tekkelerin zıddına çoğunlukla kendi iktisadî yeterliliğini sağlayan ekonomik birlikler vardı. Bunlar sahip oldukları toprağın bir kısmını kendileri bir kısmını da çiftçiler ve gündelikçiler aracılığıyla ektirip işletiyorlardı. Gezgin dervişler hırka ve asayla ve bir zembille⁶ yalnız Osmanlı Coğrafyasını çevreleyen kıyı bölgelerde ortaya çıkmışlardır. (Gezgin Dervişler, Katalog No: I/11) Sadece bir istisna olarak Nakşibendiler, Orta Asya'daki ziyaret yerlerine ve Hicaz bölgesine olan seyahatlerin sırasında bu gezginlik geleneği sürdürmüşlerdir, bu yolculuk esnasında misafir olarak kalınacak yer görevini tekkeler üstlenmiştir. (İstanbul'da Özbekler tekkesi). Bu durum karşılıklı Osmanlı devletiyle tarikatlar arasında birbirini kollama ve karşılıklı dayanışma Osmanlı devletinin Küçük Asya (Anadolu) ve Güneydoğu Avrupa'da (Balkanlar) yayılmasının gerçekleştiği zafer günlerinde daha belirgin bir şekilde görülür. Oralarda (Anadolu ve Balkanlarda) dervişlere tekkeler kurdurulması bu ülkelerin içten içe fethedilmesi ve İslamlaştırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bütün bu yerlerde ortaya çıkan tekkeler (Bunların binlercesinin devletin ana merkezlerinde güçlü organize oluşu kesinlikle rastlantı değildir.) sivil ve dini mimarî arasındaki tarzı birleştirmiştir. Nispeten burada sürekli kalıp ikamet edenlerin (Hücrenişîn: bir odada kalan) sayıları oldukça azdı. (19. y.yılda İstanbul'da bir tekkede ortalama 4 ile 7 kişi kalmaktaydılar.) Şeyhin kaldığı dairenin [yani] meşrûta; vakfiyede adı geçmektedir.) yanında çok az sayıda oda olarak kullanı-

6 Gezici dervişlerin gittikleri yerde dilenmelerine yarayan bir tür şal şeklinde çıkın veya kap)

labilen mekanlar vardır. Küçük bir mescit namaz kılmaya ve çoğu zaman zikir yapmak için hizmet etmektedir. Sadece oldukça büyük Mevlevîhanelerde (istisnasız bütün şehirlerde) göze çarpacak şekilde bahçenin ortasında yer alan ev idaresi ve ibadet yapmaya mahsus odalar ve bir mezarlıkla sınırlanmaktadır.

Mevleviler gerçi kültür ve devlet hayatında önemli bir role sahip olmakla beraber sayıları oldukça azdı. (Banileri Celaleddin Rumi'nin Mesnevisinin okutulması ve şerh edilmesi ve Tahta yeni çıkan Sultan'a kılıç kuşatılması [Taklîtü's-seyf] gibi ayrıcalıklarını ellerinde tutuyorlardı.). 19. yüzyılda (daha önceki dönemlere ait sayılar eksik veya elde değil.) Nakşibendiler, Kadiriler, (en eski İslam tasavvufi tarikatlarından) ve Rufailik ve bunun gibi Halvetilik kendisi ve ona bağlı olarak ortaya çıkan kollarıyla aslında daha fazla müride sahiptiler.

Mürit olmak tekke'de kalma şartına bağlı değildi. Yine farklı değişik tarikatlara eşzamanlı olarak mürit olmaya da müsamaha ediliyordu. Bu farklı tarikatlara bağlanma konusunda (Tarikat içinde) halkanın ortasına yakın duran has müritler için (muhibbân) çok nadir göz yumuluyordu..

H.G. Mayer'in yapmış olduğu yeni bir araştırmada buna vurgu yapılarak bazı kaynakların inanabilir kılmak istedikleri gibi geleneksel din alimleriyle (ulema) tarikat şeyhleri arasındaki tenakuz hiç de öyle keskin bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Mutasavvıf sufi şeyhlerinin ve ulema sınıfının arasında tatlı bir çekişme olmakla beraber fakat bu birbirlerine mütenâkız bir zıt bir durum ortaya çıkarmamıştır.

Bu açıdan Osmanlı devletinde tekke ve medrese İslam dininin iki kutbunu oluşturmuştur.

Bu yüzyılın başlangıcında gösterilen dervişlerin hayırseverlik ve halk eğitimine olan katkı ve teşebbüsleri göstermiştir ki; onların bu manevi rolleri fazlaca anlaşılmadığı gibi pek de makbule de geçmemiştir. Tekkelerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte onlara ait olan eşyalardan geriye kalanlara (bugün ancak) Türk müzelerinin folklor (halkiyat) bölümlerinde veya şahıslara ait özel koleksiyonlarda rastlanabilmektedir. (Katalog No: I 10-17)

Hala ayakta kalmayı başarabilen bazı büyük tekkelerde her biri bir bilgi hazinesi kıymetindeki mezar taşları ise kendi kendine günden güne azalarak yok olup gitmektedir.